

Siyaset, Kitap ve Çeviri: 1885-1887 Arasında Yayımlanan Edebi Kitap Çevirileri Üzerine

ÖZGÜR TÜRESAY

École pratique des hautes études, Paris
ozgur.turesay@ephe.psl.eu

ORCID: 0009-0002-3483-3361
Makale geliş tarihi: 4 Haziran 2024
Makale kabul tarihi: 19 Haziran 2024

Özet

II. Abdülhamid döneminin dikkat çeken kültürel gelişmelerinden biri edebiyat çevirilerinin hızlı bir şekilde artmasıdır. Bu makalede 1885, 1886 ve 1887'de Arap, Yunan ve Ermeni harfleriyle Türkçeye çevrilip kitap olarak yayımlanan edebi çeviriler incelenerek o dönemde kitap yayıncılığı, çeviri faaliyetleri ve siyasi rejim arasında ne tür bir ilişki olduğu ve bu durumun arkasında yatan toplumsal dönüşüm süreci üzerine birtakım saptamalarda bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı yayıncılığı, kitap, edebi çeviri, siyaset, II. Abdülhamid

Abstract

Politics, Books and Translation: On Literary Book Translations Published Between 1885-1887

The rapid growth of literary translation during the reign of Abdülhamid II was one of the most remarkable cultural developments of the period. This article analyzes literary translations into Turkish in Arabic, Greek, and Armenian scripts that were published as books in 1885, 1886, and 1887. It then offers some observations on the relationship between book publishing, translation activities and the political regime of the period, and the social transformation process behind it.

Keywords: Ottoman publishing, book, literary translation, politics, Abdulhamid II

Fransız popüler romanından yapılan çeviriler, Osmanlı yayıncılık ve edebi alanını 1880'lerde neredeyse istila etmiştir. O kadar ki, yıllardır İstanbul'da ve Bulak matbaası faaliyete geçtiğinden beri Mısır'da basılan kitapların listesini düzenli bir biçimde yayımlayan¹ Fransız şarkiyatçılığının ana dergisi *Journal asiatique*, 1884 sonunda "son moda Fransız romanlarının alelade birer çevirisinden ibaret olan yirmi kadar başlığı listeden çıkarmak zorunda" kaldığını ilan edip ekliyordu: "bu listeyi dikkat ve özenle hazırlayan büyük alimin kararına okurlarımızın bir teki bile hayıflanmayacaktır".² Dergiyi hazırlayan alimler bu etkinin önlenemez bir ivme kazanacağını henüz bilmiyorlardı. Nitekim, birkaç sene sonra 1891'de aynı büyük alim şöyle yazmak zorunda kalacaktı:

"Roman çevirilerinin ağırlığı Osmanlı yayıncılığında o kadar arttı ki, hepsini listemizden çıkarmak zorunda kaldık. Elimdeki liste³ bu türden yetmiş altı eser içeriyor. Hemen hepsi Fransızcadan çevrilmiş ve bu listenin kapsadığı son iki yılda yayımlanmışlardır. Gazetelerdeki tefrikaların doğrudan kitapçı raflarına çıktığı bir dönemde bu eğilimi izlemek ve size yansıtmak durumunda değiliz. Üstelik, bu tür bir edebiyat bu listenin okurlarının ilgisini hak etmiyor. Söz konusu olan, gereksiz ve faydasız eserleri çevirmeye yönelik hatırı sayılır bir düşünsel faaliyet. Dergimiz okurunun ilgisini pek çekemeyecek ürünler ortaya çıkaran şu hummalı faaliyete harcanan enerjiye hayıflanmamak mümkün değil. Osmanlıca konuşanların Batı'nın terakkisini bir an önce özümsemek arzusunu anlıyoruz anlamasına da, ihtiyar Doğu'nun ahlakına hayli ters hafifmeşrep romanların uyarlamalarına bu kadar meraklı olmasına doğrusu anlam veremiyoruz [...] Aşağıdaki sayfalar duyurulmayı hak eden daha saygın eserlerin bibliyografik listesini içermektedir. Bu eserler, Fransız romanı saplantısının ortaya çıkardığı zincirinden boşanmış çevirmenler güruhuna rağmen, piyasada halâ özgün ürünlerin de var olduğunu göstermeye yeter de artar".⁴

Journal asiatique'ten yaptığım bu alıntı Avrupa tarihinde "yüzyıl sonu" (*fin de siècle*) olarak adlandırılan ilginç dönemin kültür ve zihniyet tarihine dair güzel bir tarihi belge olarak okunabilir. Ne mutlu ki, o günden beri tarihçilerin araştırma sahası alabildiğine genişledi. Bugün, bir tarihçinin, popüler bir yazın türünün serpilmesine eleştirel bakmak şöyle dursun, tam tersine bundan hazzetmesi daha muhtemeldir. Makalemin konusu da bu. Ancak 1885, 1886 ve 1887'de Türkçeye çevrilen romanları incelemeye geçmeden birkaç ön tespit ve uyarıda da bulunmak şart.⁵ Öncelikle, bu konuda karşılaşılan

1 Bu konuda bkz. Johann Strauss, *The Egyptian Connection in Nineteenth Century Ottoman Literary and Intellectual History* (Beirut, Orient-Institut, 2000); Johann Strauss, "Turkish Translations from Mehmed Ali's Egypt. A Pioneering Effort and its Results", *Translation: (Re)shaping of Literature and Culture*, yay. haz. Saliha Paker (İstanbul: Boğaziçi University Press, 2002), 108-147 ve Ekmeleddin İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları* (İstanbul, IRCICA, 2006).

2 Cl[ément] Huart, "Bibliographie ottomane. Notice des livres turcs, arabes et persans, imprimés à Constantinople durant la période 1299-1301 de l'Hégire (1882-1884)", *Journal asiatique* (Şubat-Nisan 1885), 231 dipnot 3.

3 Roman çevirileri çıkarıldıktan sonra verilen listede 300'ün üzerinde eser bulunmaktadır.

4 Cl[ément] Huart, "Bibliographie ottomane. Notice des livres turcs, arabes et persans, imprimés à Constantinople durant la période 1306-1307 de l'Hégire (1889-1891)", *Journal asiatique* (Mayıs-Haziran 1891), 358-359.

5 İncelemek için bu üç seneyi seçmemin nedeni 1885'ten itibaren ivme kazanan kitap formunda edebi çeviri sürecinin başlangıcına dair saptamalarda bulunabilme arzumu. Tek bir seneye odaklanılması aşağıda açıkladığım teknik sebeplerle pek kolay olmadığı gibi on yıllık ya da daha uzun süreli bir dönemin ele alınması da makale boyutunda bir araştırmada ortaya konulabilecek kimi ayrıntıların ister istemez gölgede ya da dipnotlarda kalıp görünmez olmasına yol açacaktır.

dört temel yöntem sorununu dile getireceğim. Ardından, 1880'lerin ikinci yarısındaki edebi çeviri faaliyetlerinin ne anlama geldiğinin değerlendirilebilmesi için Osmanlı yayıncılığının tarihçesini vereceğim. Söz konusu üç sene boyunca yapılan çevirileri hızlıca sunduktan sonra birkaç eğilimin altını çizerek bitireceğim.

Yönteme Dair Birkaç Hatırlatma: Diller, Takvimler, Kaynaklar ve Çeviri Biçimleri

Dilden başlayalım. Malum, Osmanlı İmparatorluğu'nun temel özelliklerinden biri çok dilli bir toplumsal yapı arz etmesidir. Bununla beraber, Türkçe yüzyıllar boyunca pek çok alanda hakim dil olmuştur. Yunanca, İtalyanca, Arapça ya da Farsça da imparatorluk yönetiminde kullanılmış olmakla beraber Türkçe 14. yüzyıldan itibaren idarenin esas dili olmuştur. Siyasi nedenlerle 19. yüzyılın ikinci yarısında "lisân-i osmâni" de denmeye başlayan üst düzey Türkçe, Arapça ve Farsçadan beslenerek zenginleşmiş (kimilerine göre bozulmuş), Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun öncesinde başlayan yerel halkın Müslümanlaşma süreci bu kadim halkların bazı yerlerde Türkçeyi anadilleri haline getirmesiyle paralel ilerlemiştir. Anadolu'nun kadim ahalisinin bir kısmı dinlerini değiştirmemiş ama birkaç kuşak içinde Türkçe konuşmaya başlamışlardır. Özetlemek gerekirse, imparatorluğun nüfusu farklı etnik gruplardan oluşsa da gündelik Türkçe nüfusun hatırı sayılır bir bölümü için hakim dil ve *lingua franca* haline gelirken bir yandan da Arapça ve Farsçadan beslenerek zenginleşen edebi, siyasi ve idari bir dil olarak üst düzey bir Türkçe gittikçe gelişmiş, bununla birlikte Türkçe konuşan nüfus içinde başka örneklerde de görülen iki dillilik durumu ortaya çıkmamıştır.⁶ Bugün ulus-devlet zihniyetinde hayal edilmesi zor, son derece karmaşık etnolinguistik vakalar doğmuştur. Anadolu'da,⁷ atalarının dinlerini muhafaza edip anadillerini değiştiren topluluklar ortaya çıkmıştır. Konuşma dili olarak gündelik Türkçeyi kullanmasına rağmen Türkçeyi Yunan alfabesiyle yazan yüzbinlerce Karamanlı, ya da benzer şekilde Türkçe konuşup Ermeni alfabesiyle Türkçe yazan yüzbinlerce Ermeni 19. yüzyıla geldiğinde ciddi bir edebiyata sahip olmuşlardır.⁸ Aslında bu ilginç etnolinguistik manzara daha da fazla çeşitlilik arz eder. Türkçe İbrani, Kiril, Süryani alfabesiyle de yazılmışsa da bu kombinasyonlar görece marjinal kalır, "edebiyat" denebilecek dört başı mamur bir külliyat doğurmaz. Her halükârda, 19. yüzyıl Türkçe edebiyat üzerine yapılacak her inceleme Arap harfli Türkçe eserlerin yanı sıra Karamanlıca ve Ermeni harfli Türkçe olarak kaleme alınmış eserleri de göz önüne almak durumundadır.⁹

⁶ Johann Strauss, "Diglossie dans le domaine ottoman. Évolution et péripéties d'une situation linguistique", *Revue du monde musulman et de la Méditerranée* 75-76 (1995), 221-255.

⁷ Balkanlar ve Arap vilayetlerinde durum farklıdır. Anadolu'yu bu iki coğrafyadan ayıran temel unsur ana dili Türkçe olan toplulukların buraya Osmanlı devletinin kuruluşundan birkaç yüzyıl önce yerleşmeye başlamış olmalarıdır. Başka bir deyişle, Türkçe Anadolu'ya Balkanlar ve Arap vilayetlerinden daha önce girmiş ve yayılmıştır.

⁸ Masayuki Ueno, "One Script, Two Languages: Garabed Panosian and his Armeno-Turkish Newspapers in the Nineteenth-Century Ottoman Empire", *Middle Eastern Studies* 52/4 (2016), 605-622; Bedros Der Matossian, "The Development of Armeno-Turkish (*Hayatar Trk'erên*) in the 19th Century Ottoman Empire: Marking and Crossing Ethnoreligious Boundaries", *Intellectual History of the Islamicate World* (2019), 1-34; Jennifer Manoukian, "Cultural Nationalism and the Spread of a 'National Language' among Arabophone, Turcophone and Kurdophone Armenians in the Ottoman Empire, c. 1840 to c. 1860", *Middle Eastern Studies* 59/3 (2023), 359-376.

⁹ Burada Karamanlıca ve Ermeni harfli Türkçe edebiyat üzerine yapılan çalışmaların bir listesini vermek mümkün değil. 1990'lardan beri Johann Strauss ve Evangelia Balta'nın yayımladıkları çalışmalar bu alanda pek çok genç araştırmacıya ilham vermiştir. Johann Strauss'un pek çok kolektif kitap ve dergide yayımlanmış makalelerinin tam listesini vermek de imkânsız. Evangelia Balta'nın kişisel internet sayfasında (<https://evangeliabalta.com>) kendi çalışmalarının güncel listesi bulunuyor. Laurent Mignon,

İkinci olarak takvim meselesine değinmek gerek. 19. yüzyıl sonuna gelindiğinde yüz kadar dilin konuşulduğu, on küsur dilde yayın yapılan bir imparatorlukta aynı zamanda farklı takvimler de beraber kullanılmaktadır. Bu yüzden 1885, 1886, 1887'de şu ya bu kadar çeviri yapılmıştır gibi kesin bir sonuca varmak somut olarak pek kolay değildir.¹⁰ Genel olarak bilirse de burada tekrar etmekte fayda var: Devlet işlerinde Hicret'ten başlayan bir tür Jülyen takvimi olan Rumi takvim kullanılır; dini hayat her dini cemaatin kendi takvimini izler, örneğin Müslümanlar Hicri takvimi kullanır, Rumlar Jülyen takvimini. Ayrıca 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren artan bir şekilde Avrupa ülkeleriyle ilişkilerde Gregoryen takvim de kullanılmaya başlanır. Bu makalenin konusu açısından önemli olan matbuat dünyasında üç takvimin eş zamanlı olarak kullanılmış olmasıdır. Arap harfli Türkçe eserler için çoğunlukla Hicri nadiren Rûmî, Karamanlıca ve Ermeni harfli Türkçe eserler içinse Gregoryen takvim kullanılmıştır. Başka bir deyişle Arap harfli Türkçe eserlerde basım tarihi olarak Gregoryen takvimi kullanılmazken, Karamanlıca ya da Ermeni harfli Türkçe eserler bu takvim izlenerek tarihlendirilmiştir. Dolayısıyla bu makalede incelenecek eserlerin büyük bir kısmında basım tarihi olarak 1886 değil, 1302, 1303 ya da 1304 tarihlerini görürüz. Üstelik bu 1300'lü tarihlerin Hicri mi yoksa Rumi mi olduklarından da çoğu zaman kesin bir biçimde emin olma şansımız yoktur. Hicri 1303 senesi Gregoryen takvime göre 10 Ekim 1885-29 Eylül 1886'ya, Rûmî takvime göre de 28 Eylül 1301-17 Eylül 1302'ye tekabül eder. Kitaplarda sadece basım yılı belirtildiği, ay ve gün belirtilmediği için 1886'da Türkçe yayımlanan kitaplar ya da Türkçeye yapılan çeviri romanlardan bahsetmenin somut bir karşılığı yoktur. Belli somut verilere ulaşabilmek ve birtakım eğilimleri ortaya çıkarabilmek için ancak birkaç seneki yayınlara bir arada bakmak gerekir.

Üçüncü olarak bu tür bir araştırma için bugün elimizde bulunan kaynaklar zengin ve çeşitli olmakla beraber halâ bazı sorunlardan da mustarıptirler. Arap, Yunan ve Ermeni harfli Türkçe eserler üzerine pek çok katalog mevcut.¹¹ Maalesef hepsi eksiklik ve başka sorunlar içermektedir. Bu katalogların bir kısmı dijital ortama aktarıldığından nice liksel araştırmalar yapma imkânı doğmuşsa da bütün kataloglar eksik olduğu ve pek çok başlık farklı yazımlarla mükerrer şekilde girildiği için kesin sonuçlara varmak pek kolay değil. Unutulmamalı ki hepsi Türkçe de olsa Arap, Yunan ve Ermeni harfleriyle

Murat Cankara ve Şehnaz Şişmanoğlu Şimşek başta olmak üzere pek çok araştırmacı bu iki usta tarihinin ardından giderek bu alandaki çalışmalarını zenginleştirmeye devam ediyorlar. Makalemin dipnotlarında bu literatüre bolca gönderme yapacağım.

10 Farklı takvimlerin bir arada kullanılması konusunda Özgür TÜRESAY, "Le temps des almanachs ottomans: usage des calendriers et temps de l'histoire (1873-1914)", *Les Ottomans et le temps*, yay. haz. François Georgeon ve Frédéric Hitzel (Leyde: E. J. Brill, 2012), 129-157. Burada, makalenin hakemlerinden birinin haklı saptamasını da eklemek gerekiyor: "Takvimler muğlaklık yaratıyor ama 1885-1887 aralığında (veya başka herhangi bir tarih aralığında) çeviri/kitap sayısı üzerine belirgin sonuçlara varmanın önündeki temel engel olmadığını düşünüyorum. Cevval bir araştırmacı kitabın dışındaki kaynaklara (mesela süreli yayınlar ve arşiv belgelerine) dayanarak, çaprazlama sorgulamalarla kesin değilse bile kesine yakın verilere ulaşabilir. Külfetli bir iştir. literatürde pek yapılmaz ama teknik olarak mümkündür". Makalemin, araştırma sürecindeki bu eksiklik akıldan tutularak okunması yerinde olur.

11 Arap harfli Türkçe kitaplar için bkz. Müjgân Cumbur, *Türkiye Basmaları Toplu Kataloğu. Arap Harfli Türkçe Eserler*, 6 cilt (Ankara: Milli Kütüphane, 1990-1998); Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, 5 cilt (İstanbul: 1971-1979) ve Kudret Emiroğlu ve İlker M. İzoğlu, *Eski Harfli Basma Türkçe Eserler Bibliyografyası (Arap, Ermeni ve Yunan Alfabeleriyle)* CD (Ankara: 2001); Ermeni harfli Türkçe kitap ve süreli yayınlar için bkz. Hasmik A. Stepanyan, *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1727-1968)* (İstanbul: Turkuaz Yayıncılık, 2005); Karamanlıca kitap ve süreli yayınlar içinse Evangelia Balta'nın hazırladığı kataloğlara bkz. Birkaç senedir, bir kitap koleksiyoncusu olan Talat Öncü'nün hazırladığı bir internet sitesindeki arama motoruyla Özege kataloğunda elektronik arama yapmak mümkün: <http://oncu.com/ozegearama/>

basılmış eserler söz konusu. Bu eserlerin başlıkları Latin alfabesine aktarılırken farklı yazımlar ortaya çıkması son derece anlaşılır bir durum. Dolayısıyla birtakım niceliksel sonuçlara varmaya çalışırken bu katalogların doğasından kaynaklanan sorunları akılda tutmak gerekiyor. Başka bir deyişle, bu tür işe soyunan tarihçi belli eğilimleri saptayabilir ancak niteliksel açıdan nihai ve kesin sonuçlar sunması kolay değil. Neyse ki son senelerde yapılan bazı doktora tezleri bu katalogları sistemli bir biçimde karşılaştırarak, çapraz okumalara girişerek bahsedilen sorunları nispeten aşan sonuçlara ulaşmayı başardılar. Makalemden bu yakın tarihlî değerli incelemelere dayanacağım.¹²

Son olarak, ele alınan dönemin Osmanlı edebiyat dünyasında çeviri kavramının bugünkü çeviri kavramından son derece farklı olduğunun altını çizmeliyim. Eski edebi kuramların etkisi altında gelişmeye devam eden Osmanlı edebi kültürü farklı yazım ve yeniden yazım türlerine sahipti. Bu türler Türkçede farklı isimlerle ifade edilen (*aynen terceme, mealen terceme, tevsien terceme, tahvil, hulâsa, ahz, idhal, taklid, imtisal, tefsir, beyan, şerh, tasnif, nazm nak eylemek, be-tazmin getürmek, nazire/tanzir, muhavere*) pek çok farklı çeviri süreçleri içermektedir.¹³ Yüzyıllar boyunca Türkçe edebi yazım pratiklerinin çerçevesini belirlemiş olan bu önemli kavramlar 19. yüzyılda Osmanlı kültürel üretiminde belirleyici unsurlar olmaya devam ettiler. Osmanlı edipleri 13. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Arap ve Fars edebi kültürlerinden Türkçeye sürekli çeviri yapmışlardı. 19. yüzyılın ortasından itibaren değişmeye başlayan çeviri biçimleri ve kavramı değil, çeviri yapılan kültürel mecradır. İslam kültürünün klasik eserleri çevrilmeye ya da özgün dilinde basılmaya devam etmekteydi, bununla beraber artık Batı edebiyatından da çeviriler yapılmaya başlandı. Bu çeviriler tiyatro ve roman gibi iki yeni türün de gittikçe daha fazla Türkçeye çevrilmesiyle birkaç on yıl içinde edebi alanın bütün çehresini değiştirdi. Öyle ki, yüzyıllar boyunca Türk-Arap-Fars kültürleri arası bir edebiyat alanı olarak teşekkül etmiş olan Osmanlı edebi üretimi¹⁴ 1850'lerden itibaren Osmanlı-Batı odaklı olarak şekil değiştirirken bütün bu dönüşüm süreci diller arası (özellikle Türkçe, Rumca, Ermenice ve Ladino) ve alfabeleri aşan bir çerçevede gerçekleşti.¹⁵

12 Günil Özlem Ayaydın Cebe, "19. yüzyılda Osmanlı Toplumuna ve Basılı Türkçe Edebiyatı: Etkileşimler, Değişimler, Çeşitlilik", (Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi, 2009); Günil Özlem Ayaydın Cebe, "Translate or not to Translate? 19th Century Ottoman Communities and Fiction", *Die Welt des Islams* 56 (2016), 187-222; Ahu Selin Erkul Yalçın, "Turkey's Reading (R)evolution: A Study on Books, Readers and Translations, 1840-1940", (Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2011); Etienne E. Charrière, "'We Must Ourselves Write About Ourselves': The Trans-Communal Rise of the Novel in the Late Ottoman Empire", (Doktora Tezi, University of Michigan, 2016).

13 Burada şu çalışmalara dayanıyorum: Cemal Demircioğlu, "From Discourse to Practice: Rethinking 'Translation' (Terceme) and Related Practices of Text Production in the Late Ottoman Literary Tradition", (Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2005); Haşim Koç, "Cultural Repertoire as a Network of Translated Texts: The New Literature after the Tanzimat (1830-1870)", (Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2004); Haşim Koç, "Osmanlı'da Tercüme Kavramı ve Tanzimat Dönemindeki Edebi Tercümelere Dair Çalışmalar", *TALİD* 4/7 (2006), 351-381. Yukarıda saydığım farklı çeviri süreçlerinin isimlerine Ladino edebiyatındaki çevirilerin bazılarının başlıklarında da rastlanması imparatorluk kültürel seçkinleri arasında ortak bir edebi kültürün varlığını göstermesi açısından son derece manidardır, bkz. Olga Borovoi, "The Role of Translation in Shaping the Ladino Novel at the Time of Westernization in the Ottoman Empire (A Case Study: *Hasan-Pasha and Pavlo y Virzhinia*)", *Jewish History* 16/3 (2002), 263-282, burada 264-265.

14 Salihia Paker, "Translation as *Terceme* and *Nazire* Culture-bound Concepts and their Implications for a Conceptual Framework on Ottoman Translation History", *Crosscultural Transgressions: Research Models in Translation Studies II: Historical and Ideological Issues*, yay. haz. Theo Hermans (Manchester: St. Jerome Publication, 2002), 120-143.

15 Laurent Mignon, "Notes sur l'histoire de la littérature turque des Tanzimat (1839) à la 'révolution des lettres' (1928)", *Slovo* 50 (2019), 169-190. Çeviri tarzlarının evrimi hakkında uzun süreli bir yaklaşım benimsemiş, Cumhuriyet dönemini de kapsayan bir çalışma bkz. Johann Strauss, "*Tercüme – Çeviri*. La

Telif hakkı kavramının 19. yüzyıl sonunda ortaya çıktığı bir edebi alan ortamında günümüzde yazar, editör, yayın yönetmeni, kültürel aktarıcı, popülerleştirici, çevirmen, fikir yayıcısı gibi kavramlarla birbirinden ayırt ettiğimiz birtakım kültürel işlevlerin kesin bir biçimde ayrılmadığını, hepsinin tek bir kişide cisim bulduğu durumların nadirattan olmadığı unutmamalı. Telif kelimesi ve türevi müellifin anlamını hatırlatmak burada faydalı olabilir. Telif etmek uzlaştırmak, ayarlamak, uyarlamak demektir. Bu eylemi gerçekleştiren kişi olan müellifi bugünkü Türkçeye yazar olarak tercüme ettiğimizde bu anlam alanını kaybetme riskiyle karşı karşıyayız. Arap, Yunan ya da Ermeni harfli Türkçe eserleri ortaya çıkaran kişiler bu anlamda birer yazardan çok birer müelliftirler. Bu tür bir kültürel üretim ortamında, müellif her şeyden önce eserler düzenleyen, çoğunlukla şiir de yazan, metinler çeviren, uyarlayan, yeniden ifade eden, çoğunlukla kısaltarak yeniden yazan, özgün eseri ayrıca belirtmeye gerek bile duymadan kafasına, gönlüne göre yorumlayan, eli kalem tutan bir kişidir, kalem erbabıdır. Buna aslında "yenidenyazar" demek gerekir. Bu yazın pratikleri önce Osmanlı sonra da Türk kültürel ve edebi üretim alanında İkinci Dünya Savaşı ertesine kadar hakimdir. Dolayısıyla söz konusu alanın aktörleri hem yazar hem çevirmen olan, meslekleri Avrupa'dan kendi kültürlerine kültürel aktarım yapmaktan ibaret çok yönlü aydınlar olarak düşünölmeli. Pekî çeviri pratikleri bu insanlar için ne anlam ifade ediyordu? Karamanlıca edebiyatı uzmanlarından Evangelia Balta'nın dediğı gibi söz konusu dönemde "Yunan ve Türk dünyasında, çeviri, sadece Yunan ve Osmanlı edebiyatı arasındaki diyalogun ya da yabancı edebiyatlarla diyalogun başat unsuru olmakla kalmıyordu, daha genel bir biçimde, en ulvî edebi yazın türü idi".¹⁶

Bütün bunların elinizdeki makalenin konusu açısından anlamı nedir? Birazdan 1885, 1886 ve 1887 yıllarında Arap, Yunan ve Ermeni harfli Türkçeye yapılan edebi çevirilere dair yapacağım saptamalar sadece kitap formatında yayımlanmış ve çeviri olduğu açıkça belirtilmiş, başka bir deyişle çeviri olduğu açıkça kabul edilmiş eserlere dairdir. Bu külliyata kısaltılmış çeviriler de dahildir. Ancak, çeviri olduğu söylenmemiş, belirtilmemiş ciddi bir külliyat daha varsa da onları incelememin dışında bırakıyorum. Bu incelemeye dahil etmediğim külliyat çeviri gibi sunulmamış, özgün eserlermiş gibi basılmış olan ancak aslında derleme, uyarlama, yeniden yazım, yorumlama pratikleri ile kaleme alınmış, ezici çoğunluğu Fransız edebiyatından olmak üzere Batı edebiyatından esinlenmiş eserleri kapsıyor. Aslına bakılırsa bu ikinci külliyat da 19. yüzyıl Fransız edebiyatının olup Osmanlı kalem erbabının seçici yeniden yorumlama ve yeniden yazım süzgecinden geçmiş bir numunesidir. Bununla beraber, esinlenme meselesi edebiyat kuramlarını ciddi bir biçimde meşgul eden çetrefilli bir mesele olmasının yanı sıra bu tür eserlerin tespiti ve incelenmesi başka yöntemsel sorunları da içerdiğinden bu konuyu bu makalenin sınırları dışında bırakmayı tercih ediyorum. Makaleme dahil etmediğim bir diğer külliyat ise süreli yayınlardaki edebi çeviriler.¹⁷ Bunlara dair ikincil literatür henüz son derece kısıtlı olduğundan makale boyutunda bir çalışmada hakkıyla ele alınmaları neredeyse imkansızdır. Başka bir deyişle, 1830'lardan 1930'lara yaklaşık bin kadar süreli yayında basılmış olan onlarca farklı dildeki (Türkçe, Rumca, Ermenice, Ladino, Bulgarca, Arapça, Farsça, Arnavutça, Çerkez dilleri...) binlerce edebi çevirinin

transformation d'un art ancien à l'époque républicaine", *Déchiffrer le passé d'un empire: Hommage à Nicolas Vatin et aux humanités ottomanes*, yay. haz. Elisabetta Borromeo, Frédéric Hitzel, vd. (Louvain: Peeters, 2022), 139-166.

¹⁶ Evangelia Balta, "Novels Published in Karamanlidika", *Karamanli Legacies*, yay. haz. Evangelia Balta (İstanbul, ISIS Press, 2018) 49-70, burada 50.

¹⁷ Bu tefrikaların büyük bir kısmı akabinde kitap olarak yayımlanır.

genel bir manzarasını çizmek son derece kapsamlı ve zor bir iş olup, muhtemelen ancak kolektif ve uzun soluklu bir araştırma ile mümkün olabilir.

Yayıncılık Alanı ve Çeviri

Matbaa İstanbul'a İspanya'dan kovulan Sefaradlarla beraber 15. yüzyıl sonunda ulaştıysa da sosyoekonomik nedenlerle pek bir işlevi olmamış¹⁸, toplum üzerinde etkili bir araç olarak ortaya çıkması için 19. yüzyılın ikinci yarısını beklemek gerekmiştir. Kahire'de Bulak matbaasının açılışı ve 1828'de Mısır'da, 1831'de İstanbul'da resmi gazetelerin yayına başlaması matbaayı kültürel üretim ve yayımda yavaş yavaş öne çıkan bir kurum haline getirmiş, Arap, Yunan ve Ermeni harfli Türkçe ile Rumca ve Ermenice resmi olmayan ilk süreli yayınlar 1840'larda çıkmıştır. Avrupa'da 1848 devrimlerinin bastırılmasıyla Osmanlı topraklarına göç eden Leh ve Macar mültecilerin matbuat alanındaki faaliyetlerinin Osmanlı basınının gelişimine ne derece etki ettiği üzerinde düşünülmesi gereken bir mesele.¹⁹ Bunun yanı sıra, Kırım Savaşı'yla birlikte İstanbul'da gazetelere olan talebin artması anlaşılan eli kalem tutan kişilerin bazılarının kafasında yeni fikirler doğurmuştur. 1850'lerde Türkçe ve diğer dillerdeki gazetelerin sayısı böylece artmış, 1860'lara gelindiğinde en azından İstanbul'da modern yani bireylerarası iletişimin ötesinde var olan bir kamuoyu oluşmaya başlamıştır. Pek çok dilde yayımlanan, birbirleriyle giriştikleri polemiklerle gazetecilik alanını hem inşa edip hem de genişleten gazete ve dergilerin sayısı ve kamuoyu oluşturmaktaki etkisi o derece artmıştır ki 1860'larda sonunda hükümet birbiri ardına kararnameler çıkararak bu görece yeni ve denetime tabi olmayan kurumu iktidarın kontrolüne sokmak için çabalamak zorunda kalmıştır. Özetlemek gerekirse, 1830'lardan 1870'lerin ikinci yarısına kadar Osmanlı toplumunda matbuat kültürü önce haftalık sonrasında günlük Türkçe gazetelerin mutlak hakimiyetinde cereyan etmiştir. 1870'lerin ikinci yarısından itibaren siyasi nedenlerle gazetecilik gerilerken dergicilik ve kitap yayıncılığı başat hale gelmiştir.²⁰

Bu dönemde, yani 1880'lere kadar, matbu kitap, süreli yayınların gölgesinde kalır. Bu yüzden, edebi çeviriler konusunda da ilk yıllarda süreli yayınlar, özellikle de dergiler, önemli bir rol oynamıştır. Aslına bakılırsa bu durum Osmanlı toplumuna has bir durum da değildir. Batı Avrupa'da da 1830'lardan itibaren süreli yayınlar ile edebi üretim arasında çok sıkı bir bağ vardır. Bu yakın ilişkinin vücut bulmuş hali tefrika romandır.²¹ 1840'lardan itibaren Türkçeye çevrilen ilk romanlar da hep tefrika halinde gazete ve dergilerde yayımlanmıştır. 1870'lere kadar bunların hemen hepsi Karamanlıca ya da Ermeni harfli Türkçe çevirilerdir.²² 1840'lardan 1885'e kadar Türkçeye çoğunluğu Yu-

¹⁸ Orlin Sabeve, *Waiting for Mütefferika. Glimpses of Ottoman Print Culture* (Boston: Academic Studies Press, 2018).

¹⁹ Bu saptamayı makalemin hakemlerinden birine borçluyum.

²⁰ Osmanlı basını hakkında yakın tarihli bir özet için bkz. Erol A. F. Baykal, *The Ottoman Press (1908-1923)* (Leyde-Boston: Brill, 2019), 13-42.

²¹ Marie-Ève Thérenty, *La littérature au quotidien. Poétiques journalistiques au XIXe siècle* (Paris: Seuil, 2007), 130-152.

²² Bu konuda bkz. Şehnaz Şişmanoğlu Şimşek, "Karamanlıca Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş'te Zaman, Mekân ve Kapanış: Polipathis'i Yeniden Yazmak", *Bilgi* 84 (2018), 69-93; Şehnaz Şişmanoğlu Şimşek, "Le Comte de Monte-Cristo in Karamanlidika: In the Footsteps of Teodor Kasap", *Die Welt des Islams* (2022), 1-26; Matthias Kappler, "Monte-Christo in Modern Greek and the Ottoman Context: The Beginning of a Journey", *Journal of Arabic and Islamic Studies* 22/2 (2022), 1-25; Jale Baysal, *Mütefferika'dan Birinci Meşrutiyet'e Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar 1729-1875* (İstanbul: Hiperlink, 2010. Genişletilmiş ve gözden geçirilmiş 2. baskı); Erkul Yalçın, "Turkey's Reading (R)evolution",

nan ve Ermeni harfli olarak yaklaşık 120 roman çevrilmiştir.²³ Bunların büyük bir kısmı Fransız edebiyatındandır, 1860'lardan itibaren basının yükselişine paralel bir biçimde edebiyat çevirilerinin sayısının arttığı söylenebilir. Yine bu dönemde 120 romanın yanı sıra Racine, Crémieux, Chateaubriand, Hugo, Walter Scott, Schiller'in birkaç, Dumas'nın pek çok, Molière'in de onlarca tiyatro oyunu da farklı alfabelerle Türkçeye çevrilmiştir.²⁴ "Özgün" Türkçe romana gelince, bütün 19. yüzyıl boyunca otuz küsur yazar 1860-1899 arasında toplam 411 eser yayımlar.²⁵ Aynı dönemde yabancı dillerden ezici çoğunluğu Fransızcadan olmak üzere 684 roman çevrilmiştir. Türkçe edebiyatta 1860'lardan itibaren ortaya çıkan yeni bir tür olan roman bizi ilgilendiren 1880'li yılların ortasına gelindiğinde görece yeni olmakla beraber ciddi ivme kazanmış, çevirilerin aslan payını aldığı bir yazın türüdür.

Burada bütün bu rakamları verip genel manzarayı çizmeye çalışma nedenim 1885'ten itibaren üç yılda yayımlanan çeviri romanları Osmanlı yayıncılık tarihi bağlamına iyice yerleştirebilmek. Bu açıdan, on yıllık dönemlere bakmak belli eğilimleri gösterebilmek için gayet faydalı olacaktır. 1860 ile 1869 arasında Türkçede sadece 1 özgün ve 6 çeviri roman yayımlanır; 1870 ile 1879 arasında 28 özgün roman ve 50 çeviri; bu makalede bizi ilgilendiren on yıl için, yani 1880-1889 arası için bu sayılar 78 ve 200'dür. 1890-1899 arasında 304 özgün roman çıkar, çevirilerin sayısı da 428'i bulur. Burada bahsedilen "özgün" romanların da hatırı sayılır bir kısmının Batı edebiyatı, ezici çoğunlukla da Fransız edebiyatından mülhem eserler olduğuna şüphe yoktur.²⁶ Kısa süreli bir perspektif de ilginç sonuçlar verebilir. 1880'de 2 özgün, 11 çeviri roman çıkar; 1881'de,

257-260; J. Strauss, "Romanlar, ah! O romanlar! Les débuts de la lecture moderne dans l'Empire ottoman (1850-1900)", *Turcica* 26 (1994), 125-163 ve "Who Read What in the Ottoman Empire (19th-20th centuries)?", *Arabic Middle Eastern Literatures* 6/1 (2003), 39-76; Jitka Malečková, "Ludwig Büchner versus Nat Pinkerton: Turkish Translations from Western Languages, 1880-1914", *Mediterranean Historical Review* 9/1 (1994), 73-99; Laurent Mignon, "A Pilgrim's Progress: Armenian and Kurdish Literatures in Turkish and the Rewriting of Literary History", *Patterns of Prejudice* 48/2 (2014), 182-200; Balta, "Novels Published in Karamanlidika"; Ayaydın Cebe, "19. yüzyılda Osmanlı toplumu"; Ayaydın Cebe, "Translate or not to Translate?".

23 Karşılaştırmak açısından 1830 ile 1880 arasında Yunancaya 450'si Fransızcadan olmak üzere toplam 750 roman çevrilmiş olduğunu belirtmek faydalı olabilir, bkz. Kappler, "Monte-Christo in Modern Greek", 2. Ermeni yayıncılığıyla karşılaştırma için bkz. Jennifer Manoukian, "Literary Translation and the Expansion of the Ottoman Armenian Reading Public, 1853-1884", *Book History* 25/1 (2022), 128-171.

24 Ayaydın Cebe, "19. yüzyılda Osmanlı Toplumu", 331-343. Tiyatro Yunanca'ya yapılan çeviriler arasında da önemli bir yer kaplar, bkz. Etienne Charrière, "Borrowed Texts: Translation and the Rise of Greek-Ottoman Novel in the Nineteenth Century", *Syn-thèses* 6 (2013), 1-15 (burada 3). Iryna Prushkovska Türkçe'ye 1866 ile 1877 arasında 200 tiyatro oyunu çevrildiğini yazıyor, bkz. Iryna Prushkovska, "La traduction des œuvres littéraires en langue turque: tensions et adaptations culturelles", *Литання літературознавства / Problems of Literary Criticism* 103 "Accueillir l'Autre dans sa langue. La traduction comme dispositif de médiation", (2022), 85-109, burada 88.

25 1871'e kadar yayımlanan Türkçe romanların hepsinin Ermeni yazarların eseri olduğunun burada hatırlatılması yerinde olur, bkz. Mignon, "Notes sur l'histoire de la littérature turque", 174; söz konusu romanlardan üçünü tanıtan ve tartışan bir makale için bkz. Murat Cankara, "Ermeni Harfleriyle İlk Türkçe Romanlar üzerine", *Tanzimat ve Edebiyat: Osmanlı İstanbul'unda Modern Edebi Kültür*, yay. haz. Mehmet Fatih Uslu ve Fatih Altuğ (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), 116-137 ve Murat Cankara, "Comparative Glimpse of the Early Steps of Novelistic Imagination in Turkish. Armeno-Turkish Novels of the 1850s and 1860s", *Routledge Handbook on Turkish Literature*, yay. haz. Didem Havlioglu ve Zeynep Uysal (London: Routledge, 2023), 198-208.

26 Genel bir değerlendirme için bkz. Gül Mete-Yuva, *La littérature turque et ses sources françaises* (Paris: L'Harmattan, 2006). Bir vaka incelemesi için bkz. Arif Can Topçuoğlu, "Reading Ahmet Mithat's *Hasan Mellâh Yahut Sır İçinde Esrar* As an Adaptation of Le Comte De Monte-Cristo", *Journal of Arabic and Islamic Studies* 22/2 (2024), baskıda.

5 ve 17; 1882'de 6 ve 14; 1883'te 2 ve 12, 1884'te 7 ve 13. Bu rakamlar 1885'ten itibaren hemen hemen ikiye katlanır. 1885-1886-1887 yılları Türkçe roman çevirileri tarihinde ciddi bir yükselişin başladığı yıllara tekabül eder. Bu yıllarda kazanılan ivmenin artmasıyla yüzyıl sonunda roman çevirileri en yüksek noktasına ulaşacaktır.²⁷

1885, 1886 ve 1887'de Türkçeye Çevrilen Romanlar ve Tiyatro Oyunları

Bütün bu yönetime dair uyarılar ve genel ve özel bağlama dair saptamaların ardından artık 1885, 1886 ve 1887'de Arap, Yunan ve Ermeni harfli Türkçeye neler çevrildiğine yakından bakabiliriz.

1885'te 32 edebi çeviri var. Bunların 24'ü Fransızcadan, 5'i tiyatro oyunu, biri Farsça şiir, biri Arapça seçme metinler biri de Farsça halk hikayeleri.²⁸ Çevirilerin başlıkları çoğu zaman özgün başlıkla alakasız olduğu ve yazarların ismi de belirtilmediği için özgün metinleri ve yazarlarını tespit etmek hayli meşakkatli bir iş. Dijital ortama aktarılan kataloglarda yapılan çevirilerin başlıklarına tarih kısmında 1885 yazarak arama yaparak ulaşmak mümkün olduğundan burada tespit edebildiğim kadarıyla özgün eserlerin başlıklarını ve yazarlarını vereceğim. On yıllardır Osmanlı kültürel seçkinlerinin meftun olduğu *Telemak'ın Maceraları'nın* yeni bir çevirisi bir yana bırakılırsa,²⁹ şöyle bir listeyle karşı karşıyayız: Shakespeare (*The Two Gentleman of Verona*; *Romeo and Juliet*; *The Comedy of Errors*)³⁰; Gustave Desnoiresterres (*M. Prosper. Comédie en un acte. En prose*); ne özgün başlığını ne de yazarını tespit edemediğim tek perdelik bir tiyatro oyunu (K. Thièrè (?), *Timoti'nin hatıraları*, çevirmen Halid Fehmi); Contran Burys (*Le Cousin du diable*), Émile Richebourg (*La dame voilée*), Adolphe Belot (*Le Parricide; Dacolard et Lubin*), Eugène Sue (*La Colère. Tison d'enfer; Le Morne-au-diable ou l'Aventurier*), Xavier de Montépin (*La Sorcière rouge; Simone et Marie; Le Crime d'Asnières. L'entremetteuse; La Porteuse de pain*), Jules Mary (*La Marquise Gabrielle*), (Baba) Alexandre Dumas (*François Picault*, 31 sayfa, muhtemelen Comte de Monte Cristo'dan bir bölüm); (Oğul) Alexandre Dumas (*Césarine*); Adolf Mützelsburg (*Der Herr der Welt: Comte de Monte Cristo'nun devamı olan bir roman*); Paul Duplessis (*Les Boucaniers*); Georges Pradel (muhtemelen *Les Drames de l'honneur*), Jules Verne (*Voyage au centre de la Terre; Les Aventures du capitaine Hatteras*), Daniel Defoe (*Robinson Crusoe'nun Fransızca çevirisinden kısaltılmış bir çeviri*), Frédéric Soulié (1878'de bazı bölümleri çevrilmiş olan *Mémoires du diable* adlı devasa kitabının başka bölümleri); Christoph von Schmid (*Die kleine Lautenspielerinnen*).³¹ Bu çevirilerin büyük bir kısmı dönemin Fransız popüler romanlarından.

²⁷ Son üç paragrafta verdiğim bütün rakamlar Ahu Selin Erkul Yalçın'ın tezinden alınmıştır (s. 76); özgün eser ve çevirilerin kronolojik listesi için bkz. 257-285.

²⁸ Birî Mehmed Dede, *Hikâye-i Ebu Ali Sina – Bülbülnâme – Destân-ı Hatem-i Taî*, çev. Seyyid Yahya Ziyaeddin (İstanbul: Hüseyin Efendi matbaası, 1302); *Hurdafürûş*, çev. Muallim Naci [Ömer Hûlusi] (İstanbul: Mihran matbaası, 1302); *Hurdeçin*, çev. Şemseddin Sami (İstanbul: Mihran matbaası, 1302).

²⁹ Bu konuda bkz. Arzu Meral, "Western Ideas Percolating into Ottoman Minds: A Survey of Translation Activity and the Famous Case of *Télémaque*", (Doktora Tezi, Leiden University, 2010).

³⁰ Türkçe'de Shakespeare için bkz. İnci Enginün, *Tanzimat Devrinde Shakespeare Tercüme ve Tesiri* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1979). 1884'te çıkmış *Merchant of Venice* çevirisi üzerine ilginç bir çalışma için bkz. Güven Çağan, "The Censorship and the Ban of the *Merchant of Venice* in Istanbul of the Late Ottoman Empire", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 63/1 (2023), 177-205.

³¹ 1885'teki çevirilerden iki tanesinin yazarlarını tespit edemedim: Richard, *Salon Eğlenceleri*, çev. Mehmed Fahri (İstanbul: Mahmut Bey matbaası, 1302); *Romancıklarım yâhûd işsiz zamânın mahsûlü*, çev. Diran – Münif (İstanbul: Mihran matbaası, 1302).

1886'da 29 çeviri var: Adolphe Belot (*Les Cravates blanches*); Balzac (muhtemelen *Le Contrat de mariage*); Georges Ohnet (*Les Batailles de la vie. Serge Panine*); Victor Ducange ve Frédéric (*La Sorcière ou l'Orphelin écossais*, ilk kez 1821'de sahneye konmuş, Walter Scott'tan esinlenerek kaleme alınmış üç perdelik bir dram,); Victor Hugo (*Claude Gueux*; *Le Dernier jour d'un condamné* ve şiirlerinden 60 sayfalık bir seçki);³² Voltaire, Fénelon ve La Fontaine'den çocuklara yönelik ahlakçı seçme metinlerden oluşan bir kitap (*Mesire-i Etfâl*, çev. Halil Edib, İstanbul, Mihran matbaası, 1303); Paul de Kock (*L'Amant de la lune*; *Mon ami Piffard*; *Un mari dont on se moque*); Edmond Tarbé (*Bernard l'assassin*); Lamartine (*Geneviève, histoire d'une servante*); Alexandre Dumas (baba ya da oğul, Türkçe başlık *Fürûzan* ne eserin özgün başlığını ne de yazarın hangi Alexandre Dumas olduğunu tespit etmeye imkân veriyor); Alexandre Dumas (baba, *Amaury*); Lesage (*Histoire de Gil Blas de Santillane*); Etienne Enault ve Louis Judicis (*Le Vagabond*); Eugène Sue (*Les Enfants de l'amour*); Xavier de Montépin (*Son Altesse l'Amour*,³³ *La Porteuse de pain*); Wenceslao Ayguals de Izco (*Marie l'Espagnole ou la victime d'un moine*)³⁴. Batı edebiyatından yapılan bu çevirilerin yanı sıra yarım kalmış bir *İlyada* çevirisi,³⁵ Arapça ve Farsça bir fıkra seçkisi (*Nevâdirü'l-ekâbir*, çev. Muallim Naci [Ömer Hûlusi], İstanbul, Şirket-i Mürettibiye matbaası, 1303); Farsça'dan çeviri bir Urdu hikâye derlemesi (Şeyh İna-yetullah, *Bahâr-ı dâniş*) ve Ömer Hayyam'ın rubaiyatını (Hayyam, *Tercüme-i haliyle rûbaiyyât-ı müntehabesini hâvidir*, çev. Feyzi, A. Maviyan, Şirket-i Mürettibiye matbaası, 1303) da eklemek gerekir.³⁶

1887'de, 20 çeviri kitap var:³⁷ Fortuné du Boisgobey (*La Vieillesse de M. Lecoq*); Molière (*Tartuffe ou l'imposteur*); Ezop Masalları; Jules Boulabert (*La Femme bandit*); Xavier de Montépin (muhtemelen *Les Filles du saltimbanque*; *Les Enfers de Paris*; *les Mystères du Palais-royal*); Georges Pradel (*Les Drames de l'honneur* – 1885'te Arap harfli Türkçe olarak yayımlanan bu eser iki sene sonra bu sefer başka bir çeviri ile Ermeni harfli Türkçe yayımlanır); Fénelon (*Les Aventures de Télémaque*, bu sefer Karaman-

32 Victor Hugo'nun vefatı Osmanlı edebiyat çevreleri ve dolayısıyla basınında büyük yankı uyandırmış, süreli yayınlarda hakkında pek çok yazı yayımlanmıştır. Vefatından birkaç ay sonra 1885'te Beşir Fuad (1852-1887) hacimli eleştirel bir biyografisini bile yayımlar. Bu kitap romantizmi eleştiren, natüralizmi savunan bir metindir. Bu yüzden de Beşir Fuad kitabında Hugo'yu Balzac, Stendhal ve özellikle Zola'yla karşılaştırıp bu üç yazarın kendisi için çok daha önemli ve saygın yazarlar olduğunu aktarır. Bu kitap basında hayli tartışma yaratır, edebi akımlara dair pek çok polemige yol açar. Bkz. Orhan Okay, *Beşir Fuad. İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti*, 2. Baskı (İstanbul: Dergâh, 2008), 124-140. Öte yandan Zeynep Kerman doktora tezinde 1885-1887'de Hugo ya da eserleri üzerine toplam 176 makale tespit eder, bkz. Zeynep Kerman, *1862-1910 Yılları Arasında Victor Hugo'dan Türkçe'ye Yapılan Tercüme Üzerinde Bir Araştırma* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1978), 6-16.

33 Bu romanın çevirisi önce Ermeni harfli Türkçe olarak tefrika halinde 1882'de *Mecmua-i Havâdis*'te, yani kitabın özgün halinin çıkmasından sadece bir yıl sonra yayımlanır. Çeviri 1886'da da kitap olarak yayımlanır. Bkz. Ayaydın Cebe, "19. yüzyılda Osmanlı Toplumunu", 372.

34 Söz konusu yazar "İspanyol Eugène Sue" olarak bilinir. Özgün metni Evangelia Balta tespit etmiştir, bkz. Balta, "Novels published in Karamanlidika", 60.

35 Hem bu çeviri hem de *İlyada*'nın Arapça çevirisi üzerine bkz. Johann Strauss, "What was (Really) Translated in the Ottoman Empire? Sleuthing Nineteenth-Century Ottoman Translated Literature", *Migrating Texts. Circulating Translations Around the Ottoman Mediterranean*, yay. haz. Marilyn Booth (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2019), 57-94 (burada 76).

36 1886'da çıkan çevirilerden dördünün özgün halini tespit edemedim: Marit (?), *Kaptan Kabl*, çev. Beykozlu Necib (İstanbul: Matbaatü'l-itidâl, 1303); Aleksandr Petridi, *Medrese-i Arab. Dram. Dört fasıl*, çev. Hüseyin (İstanbul: Şirket-i Mürettibiye matbaası, 1303); *Nişanlı Bir Kızın Jurnalı*, çev. Selânikli Fazlı Necib (İstanbul: Mihran matbaası, 1303); *Perişan*, çev. Edhem Mesud (İstanbul: Matbaa-i E. K. Tozliyan, 1303).

37 Bir çevirinin özgün halini tespit edemedim.

lıca); Adolphe Belot (çevirinin isminden yazarın hangi kitabının çevirisi olduğu anlaşılıyor; *Cinayet Mahsulü*, çev. Andon Alik, İstanbul, Biberyan, 1887 – Ermeni harfli Türkçe); Louis-Benoît Picard (*Encore des Ménechmes*, kitabın özgün hali Fransızca, ancak Türkçe çevirinin başlığı Schiller'in Almanca'ya çevirirken koyduğu başlık *Dayı ile Yeğen* olduğundan Almanca'dan çevrilmiş olması pek muhtemel); Eugène Sue (*Les Fils de famille*); Jules Sandeau (çevirinin başlığı *Gençlik yâhûd Son Falcı Karı Sandeau*'nun kitaplarından hangisinin çevrildiğini tespit etmeye imkân vermiyor); Georges Ohnet (*La Comtesse Sarah*); Anaïs Ségalas (çevirinin başlığı *Vâlideyi arayınız Ségalas*'ın kitaplarından hangisinin çevrildiğini tespit etmeye imkân vermiyor); *La Farce de maître Pathelin* (1450'lerde kaleme alınmış olan ve yazarı bilinmeyen meşhur bir Orta Çağ oyunu); Voltaire (*Les Dialogues d'Evhémère*). Bunlara bir de dönemin önde gelen edebiyatçılarından Muallim Naci'nin çevirdiği bir metin seçkisini eklemeli. Bu seçkide bir yandan Arapça ve Farsça metinlerden çeviriler bir yandan da Gilbert, Béranger, Prudhomme, Saint-Lambert, Musset, Florian, Millevoye, Lamartine, Corneille gibi Fransız yazarlardan çeviriler bulunur.³⁸ Buna benzer bir başka eser de Doğu ve Batı (Hugo ve Daudet) edebiyatında çocuklar üzerine pasajların çevirilerini içeren *Büyük Çocuklar* başlıklı kitaptır.³⁹

1885, 1886 ve 1887'de Türkçeye çoğunluğu roman bir kısmı da tiyatro oyunu olmak üzere toplam 81 edebi eser çevrilmiş. Bu listeye dahil etmediğim ama burada anılması gereken 1886'da çıkmış iki de Fransız edebiyatı antolojisi var. Birincisinin müellifi o tarihte genç bir kalem erbabı olup geleceğin meşhur gazeteci ve yazarı Ahmed Rasim (1865-1932). Kırk beş yıllık kariyerine elli popüler eser, yirmi iki roman ve on beş çeviri sığdıran Ahmed Rasim 1887'de ilk kitabı olarak Victor Hugo, Racine, Jean-Jacques Rousseau, Jean-Baptiste Rousseau, Lamartine, Chateaubriand, Bossuet, Sainte-Beuve, Bouffon, Marie-Joseph Blaise de Chénier, Pascal, Bernardin de Saint Pierre, François Fénelon, Phèdre, Alfred de Musset, Madame de Lambert, Sully Prudhomme ve Benjamin Franklin'den yaptığı çevirileri içeren bu antolojiyi yayımlar.⁴⁰ İkinci antolojinin derleyeni de ilki kadar müthiş bir kariyere sahip olacak olan Halid Ziya (1866-1845). O da kariyeri boyunca realist ve natüralist yirmi küsur roman yayımlar. Ahmed Rasim örneğinde olduğu gibi Halid Ziya'nın da ilk eseri bu antolojidir.⁴¹ Bu antolojiyi daha da ilginç kılan 6. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar yaşamış kırk kadar Fransız yazarın eserlerinden parçalar içermesidir.⁴²

³⁸ Bu antoloji için bkz. <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/mutercem-muallim-naci>

³⁹ <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/buyuk-cocuklar-mehmet-ali-ulvi-tees-1286>

⁴⁰ *Edebiyat-ı garbiyeden bir nebze* (İstanbul: Dikran Karabetyan matbaası, 1303).

⁴¹ Uşakizâde Halid Ziya, *Garbdan şarka seyyale-yi edebiye. Fransa edebiyatının nümüne ve târihi, 1. Cilt. Medhal-i ezmine-i mutavassita ve on altıncı asır* (İstanbul: Matbaa-yı Ebüzziya, 1303). Bu eserin içeriği ve kaynakları hakkında bkz. <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/garptan-sarka-seyyale-i-edebiye-fransiz-edebiyatinin-numune-ve-tarihi-medhal-ezmine-i-mutavassi>

⁴² Grégoire de Tours, Frédégair, Éginhard, Abbon, Guillaume IX-comte de Poitou, Bertram de Borne, Marie de France, Rutebeuf, Geoffroy de Villehardouin, Sire de Joinville, Christine de Pisan, Jean Froissart, Alain Chartier, Charles d'Orléans, François Villon, Philippe de Comines, Clément Marot, Pierre de Ronsard, François de Malherbe, Racan, Mathurin Régnier, Calvin, Théodore de Bèze, Jacques Amyot, Brantôme, Théodore-Agrippa d'Aubigné, Jean Bodin, François de Sales, Maréchal de Florange, Castelnau, François de la Noue, Pierre de L'Estoile, Sully, Guillaume Du Bellay & Martin Du Bellay, Étienne Pasquier, Régnier de La Planche, La Popelinière, Duplessis Mornay, Jean de Saulx de Tavannes, Satyr Ménippée, Montaigne, Rabelais.

Felsefi Romandan Popüler ve Polisiye Romana

Burada çevrilen kitapların ve yazarların tespitinin bazen hayli zor olduğunu hatırlatayım. Yazarın ismi verilmiş olsa bile Latin alfabesiyle yazılan bir ismin Arap, Yunan ve Ermeni alfabelerindeki çevriyazısı kimi zaman özgün ismi bulmayı imkânsız kılabilir. Başlıklar daha az sorun çıkarıyor çünkü çoğunlukla özgün başlığın kelimesi kelimesine çevrildiği görülüyor. Bazı çevirilerin sayfa sayısından söz konusu olanın roman değil de uzun öykü olduğu sonucuna varılıyor. Çevrilen metnin kısaltılması da görülen bir durum.

1885-1887 arasında çevrilen kitapların büyük çoğunluğunun 1860'lar ya da 1870'lerde çıkan kitaplar olduğunu altını çizeyim. Ancak, bazı çevirilerin hızı da şaşırtıcı olabiliyor. Jules Mary'nin *La Marquise Gabrielle* adlı eserini ele alalım. 1885 Ağustos'unda *Le Petit Journal*'de tefrika edilmeye başlanan bu romanın çevirisi Türkçede aynı yıl kitap olarak çıkar. Xavier de Montépin'in *Le Crime d'Asnières. L'entremetteuse* ya da Georges Pradel'in *Drames de l'honneur*'ü 1885'te kitap olarak basılır, aynı yıl çevirileri Türkçede de çıkar. Adolphe Belot'nun *Cravates blanches*'i ile Edmond Tarbé'nin *Bernard l'assassin*'i 1886 önce Fransa'da yayımlanır, hemen ardından da çevirileri aynı yıl Türkçede çıkar. 1884'te yayımlanan Xavier de Montépin'in *La Porteuse de pain*'i 1885'te Karamanlıca, 1886'da Ermeni harfli Türkçe, 1889'da Arap harfli Türkçe olarak yayımlanır.⁴³

İncelenen üç yıl içinde hangi yazarın kaç kitabı çevrilmiştir? İşte liste: Xavier de Montépin (8), Adolphe Belot (4), Alexandre Dumas - baba ve oğul (4), Eugène Sue (4), Paul de Kock (3), Georges Ohnet (3), Victor Hugo (3), Fénelon (2), Georges Pradel (2), Jules Verne (2). Bu tablo daha uzun süreli eğilimlere birebir uyuyor. 19. yüzyılda Türkçe en çok kitabı çevrilen yazarlar ve çevrilen kitaplarının sayısı şöyledir: Xavier de Montépin (95), baba Alexandre Dumas (43), Jules Verne (34), Eugène Sue (32), Georges Ohnet (25), Paul de Kock (23), Camille Flammarion (21), Fénelon (18), Fortuné du Boisgobey (13), Ponson du Terrail (13), Emile Richebourg (13), Octave Feuillet (12), Daniel Defoe (11), Adolphe Belot (10), Hector Malot (10), Emile Gaboriau (10), Jules Mary (10).⁴⁴

Şimdi incelememize konu olan üç sene boyunca Türkçeye çevrilen yazarlara başka bir açıdan bakalım. Kuşaklar arası ve cemaatler ötesi bir çeviri olgusu teşkil eden Fénelon vakasını ve üç eseri vefatının hemen ardından çevrilen Victor Hugo'yu bir yana bırakırsak, kalan yazarların ezici çoğunluğu popüler Fransız romanının o dönemki en meşhur temsilcileridir. Bir de ufukta beliren yeni bir tür göze çarpıyor. Çeviriler arasında bulunan Xavier de Montépin'in *Le Crime d'Asnières. L'entremetteuse*'ü (*Asnier cinâyeti yâhûd bir canavar kartı*, çev. Garabed Panosyan, İstanbul, Manzume-i efkiyar, 1885 – Ermeni harfli Türkçe), Edmond Tarbé'nin *Bernard l'assassin*'i (*Katil Bernar*, çev. Selânikli Tevfik, Kostantiniye, Matbaa-yı Ebüzziya, 1303/1886) ve Fortuné du Boisgobey'nin *La Vieillesse de M. Lecoq*'u (*Mösyö Lökokun ihtiyarlığı*, çev. Selânikli Tevfik, İstanbul, Saadet matbaası, 1304/1887) Türkçedeki dört, beş ve altıncı polisiye romandır. Türkçedeki ilk polisiye roman Ponson de Terrail'in 1881'de çevrilen *Les Démolitions*

⁴³ Bu romanın Türkçeye farklı alfabelerdeki çevirileri için bkz. Aylin de Tapia, "De *La Porteuse de pain* (1884) à *l'Ekmeççi Hatun* (1885): un roman populaire français chez les Karamanlis", *Cultural Encounters in the Turkish-speaking Communities of the Late Ottoman Empire*, yay. haz. Evangelia Balta (İstanbul: ISIS Press, 2014), 223-256.

⁴⁴ Günil Özlem Ayaydın Cebe, "Translate or not to Translate?", 195.

de Paris'idir. Dönemin sultanı II. Abdülhamid'in de gözdesi olan bu yeni yazın türü bu tarihten itibaren Osmanlı okurlarının büyük ilgi odağı olacaktır.⁴⁵

1885-1887'deki çeviriler Türkçeye yapılan çevirilerin niteliğinin hızla ve ciddi bir biçimde değişmekte olduğunu gösteriyor. 1850 ve 1860'lı yıllarda yapılan felsefi, duygusal ve romantik roman çevirilerinin ardından ibre önce popüler romana oradan da hemen polisiye romana dönerken, büyük düşünür ve saygıdeğer edebiyatçılar bir kenara itilip basit yazarlara⁴⁶ hatta bir nevi kalemşörlere, yani ekmeğini kalemiyle kazanan profesyonel "yazan"lara ilgi duyuluyor.⁴⁷ Dönemin Türkçesinde bu dönüşüm edipten muharrire geçiş olarak ifade edilebilir.

Yukarıdaki eserleri Türkçeye çevrilen yazar ve yazan listesine göz atıldığında bazı büyük romancıların yokluğu da hemen dikkati çekiyor. Bu listede ne Stendhal ne Zola ne de Flaubert var. İlk Zola çevirileri 1890'larda yapılır. Balzac'ın bir kitabı 1886'da çevrildiyse de başka romanlarının çevrilmesi için 1930'ları beklemek gerekecektir. Stendhal Türkçeye ilk kez 1914'te çevrilir. Flaubert de yine ilk kez 1930'larda buluşur Türkçeye. Bu durum, incelenen dönemde çevirmenlerin realist romana ilgi duymadığını gösteriyor. Elbette bu, çevirmenlerin realist romandan bhaber oldukları anlamına gelmiyor, bana kalırsa bu tür romanları çevirmenin mali getirisinin az olacağını düşünmüş olmaları daha muhtemel.

Bu konuda daha ayrıntılı bir incelemeye ihtiyaç varsa da sezgilerim bana çevirmenlerin toplumsal profilinin de değiştiğini söylüyor. İlk dönemlerdeki, yani 1840'lardan 1870'lerin sonuna kadarki dönemde felsefi, duygusal ve romantik roman çevirisine bulaşan aktörler çoğunlukla Osmanlı toplumunun üst kesimlerine mensup, devlet hizmetinde yüksek makamlarda bulunan memurlar. Harıl harıl Fransız popüler romanını Türkçeye çevirmeye koyulanlar ise çoğunlukla toplumsal kökenleri açısından öncüllerine göre daha mütevazı bir tabakadan gelen yeni bir memur kuşağının mensupları. Popüler romanın kahramanları olan kişilerin toplumsal kökenlerinden olmasalar da belki onlara yakın bir toplumsal çevrede yetişmiş ve yaşayan insanlar. 1840'lardan itibaren hızlanan idari teşkilatın genişleme ve gelişme süreci doğal olarak memurların sayısının katlanmasına ve buna paralel olarak devletin kontrolünde bir eğitim sisteminin kurulması ve yavaşça da olsa yaygınlaşmasına yol açarak bir anlamda devlet memuriyetine girişi demokratikleştirmiştir. Bütün bunlar yazının toplumsal düzlemdeki kullanım alanını genişletir ve derinleştirirken, matbu kültürel ürünlere olan talebi arttırmış, bu gelişme de o talebe cevap vermeye soyunan görece mütevazı toplumsal kökenlere sahip, kendileri de bahsedilen sosyoekonomik ve idari dönüşüm süreçlerinin birer ürünü olan yeni toplumsal aktörlerin ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Bununla beraber, her

⁴⁵ Johann Strauss, "Romanlar, ah! O romanlar!", 126-127. Polisiye roman çevirileri üzerine bkz. Erol Üyepazarıcı, *Korkmayınız Mr. Sherlock Holmes. Türkiye'de Polisiye Romanın 125 Yıllık Öyküsü 1881-2006*, Cilt I (İstanbul: Oğlak Yayınları, 2008), 520-537. Burada verilen listeye göre 1881 ile 1908 arasında 55 polisiye roman çevirisi çıkmıştır. 1889-1891 yılları yapılan 33 çeviri ile aslan payını alır.

⁴⁶ Aynı eğilim Yunancaya çeviri yapan Osmanlı Rumlarında da görülür, bkz. Charrière, "Borrowed Texts", 4.

⁴⁷ Roland Barthes, "Écrivains et écrivants", *Essais critiques*, yay. haz. Roland Barthes (Paris: Seuil, 1964), 152-159. Roland Barthes bu ufuk açıcı denemesinde yazar ile yazan olarak tarif ettiği iki farklı entelektüel figür üzerine ilginç saptamalarda bulunur. Bu denemenin Türkçe çevirisinin başlığı "Yazarlar ve Yazmanlar"dır. "Yazman" Osmanlı Türkçesinde "kâtib" in karşılığıdır, dolayısıyla resmi bir görevdeki yazışmaları yapan kişiyi ifade eder. Fransızca buna "secrétaire" denir. Halbuki "écrivain" hem anlam açısından hem de dilbilgisi kategorisi olarak Türkçeye birebir "yazan" olarak çevrilse belki daha doğru olur. Türkçe çeviri için bkz. Roland Barthes, "Yazarlar ve Yazmanlar", *Eleştirel Denemeler*, yay. haz. Roland Barthes, çev. Esra Özdoğan (İstanbul: YKY, 2018, 2. baskı), 153-160.

ne kadar bazı çeviriler için çevirmenlerin nasıl inisiyatif aldıklarını anılardan biliyorsak da çeviriye konu olan eserlerin pek çoğunun seçim sürecinde sadece çevirmenlerin toplumsal kökenleri ve zihniyet yapılarının değil, editörlerin, yayıncıların, matbaacıların pazarlama stratejileri ve düşüncelerinin de etkisi olduğu düşünülebilir.⁴⁸ Bütün bu kültürel üretim süreçlerindeki ciddi dönüşümü, mal, insan ve fikir dolaşımını hızlandırıp ucuzlatarak kültüre ulaşımı demokratikleştirici bir rol oynamış olan ulaşım, taşıma ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelerle birlikte düşünmek gerektiği de aşikar olsa gerek.

Sonuç Yerine: Otoriterleşen Siyasi Rejim, Kitap ve Çeviri

Yukarıda değindiğim genel sosyoekonomik ve idari dönüşümler dışında edebi çeviri faaliyetlerindeki söz konusu artışın aynı zamanda Osmanlı yayıncılık alanının evrimi, imparatorluktaki matbuat kapitalizminin gelişimi ve II. Abdülhamid döneminin siyasi tarihi bağlamlarına da oturtularak değerlendirilmesi gerekir. Bu anlamda, 1880'ler özel matbaaların sayısının arttığı, yayıncılığın, genellikle yeni modern okullardan mezun olmuş ve kamu sektöründe çalışan orta sınıf mensupları için iktisadi açıdan kazanç vadeden bir etkinlik alanı ve en azından ek bir ekmek kapısı görünümü aldığı yıllardır. Başka bir deyişle, matbuat kapitalizminin hızlı gelişimi entelektüel alanın siyasi iktidardan görece bir biçimde özerkleşmesine imkân tanıyan bir olgudur. Tam da o sırada II. Abdülhamid rejiminin hızla otoriterleşmesi ve 1880'lerin ortasından itibaren sansür mekanizmalarının ağır aksak da olsa işlemeye başlamasıyla birlikte,⁴⁹ 1865-1873 arasında son derece ivme kazanmış olan siyasi gazetecilik faaliyetleri riskli hatta tehlikeli hale gelir.⁵⁰ Siyasi bağlamdaki bu kökten dönüşüm karşısında söz konusu hareketli siyasi gazetecilik faaliyetine tanık olarak yetişmiş kalem erbabı bir anlamda kültürel aracı ve aktarıcılara dönüşmek zorunda kalmış, siyasi gazeteciliğe yönlendiremeyecekleri yaratıcı enerjilerini "yeniden yazanlık", çevirmenlik ve editörlüğe hasretmişlerdir. Kamusal alanda siyasi tartışmayı yasaklayan baskıcı rejim bir anlamda söz konusu çeviri faaliyetlerinin ve popüler edebiyatın bu şekilde daha geniş kitlelerle yayılmasının da sebeplerinden biri olmuştur.

Burada değinilen edebi (ve değinilmeyen bilimsel) çeviri faaliyetlerinin büyük bir kısmının Fransızcadan yapıldığı, bu faaliyetlerin başka bir entelektüel çalışma ve yayıncılık faaliyeti olan sözlükçülük ile birlikte ve ona paralel bir biçimde geliştiği ve serpildiği de unutulmamalı. 1830'lar ve 1840'larda yayımlanan ilk dalga sözlüklerden sonra 1880 ve 1890'larda bugün halâ temel başvuru kaynakları olmayı sürdüren modern Fransızca-Türkçe ve Türkçe-Fransızca sözlükler hazırlanıp yayımlanmıştır. Burada incelenen çeviri faaliyetlerinin yoğunlaşması süreci ile söz konusu sözlüklerin ortaya çıkmasının birbiriyle yakından bağlantılı olgular olduğuna şüphe yok.

⁴⁸ Manoukian, "Literary Translation", 138-144.

⁴⁹ İpek K. Yosmaoğlu, "Chasing the Printed Word: Press Censorship in the Ottoman Empire, 1876-1913", *The Turkish Studies Association Journal* 27/1-2 (2003), 15-49; Ebru Boyar, "The Press and the Palace: the Two-Way Relationship between Abdülhamid II and the Press, 1876-1908", *British School of Oriental and African Studies* 69/3 (2006), 417-432; Özgür Türesay, "Censure et production culturelle: Le champ éditorial ottoman à l'époque hamidienne (1876-1908)", *Études Balkaniques. Cahiers Pierre Belon* 16 (2009), 241-254.

⁵⁰ Gül Karagöz-Kızılca, "'Voicing the Interests of the Public?': Contestation, Negotiation, and the Emergence of Ottoman Language Newspapers During the Financial Crises of the Ottoman Empire, 1862-1875", (Doktora tezi, Binghamton University, 2011); Nazan Çiçek, *Young Ottomans: Turkish Critics of the Eastern Question in the Late Nineteenth Century* (London: I. B. Tauris, 2010) ve Murat R. Şiviloğlu, *The Emergence of Public Opinion: State and Society in the Late Ottoman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2018).

Son olarak, Abdülhamid rejiminin tam da 1880'lerden itibaren bir Osmanlı hilafeti söylemi ve bir yere kadar da Panislamcı politikalar geliştirmiş bir siyasi iktidar olduğu düşünülürse,⁵¹ burada incelenen çeviri faaliyetlerinin işaret ettiği değişim, yani yeni bir toplumsal grup olarak ortaya çıkmakta olan Osmanlı kültürel seçkinlerinin Fransızca vasıtasıyla Batı kültüründen ciddi bir biçimde etkilenmiş oldukları gerçeği ve bu etkilenmeyi daha geniş kesimlere yayma çabası içinde buldukları saptaması hayli manidardır. Başka bir deyişle, bu açıdan bakıldığında, Osmanlı kültürel seçkinlerinin çağdaş Batı kültürünün pek çok unsurunu özümseme, uyarılma ve yayma yolundaki çabalarının sonucu olan bütün bu çeviri faaliyetleri aslında aynı zamanda siyasi eylemlerdir. Çevrilen metinlerin içeriğinin siyasi olup olmaması bu bağlamda hiçbir önem taşımaz, çünkü söz konusu dönemde kültürel olan her gelişme, her tartışma, her uzlaşma, her uyuşmazlık, her mücadele aynı zamanda siyasidir. Burada zikredilen çeviri kitapların içeriğinin söz konusu dönemde toplumsal cinsiyet kurallarının sorgulanması ve yeniden tanımlanması, dolayısıyla birey, aile ve toplum arasındaki ilişkinin doğası etrafında dönen kamusal tartışmalara doğrudan etki ettiklerine, en azından bu tartışmalara müdahil olduklarına şüphe yoktur. Çevirmek, entelektüel bir edim olduğu kadar bir eylemdir de. Çevirmek, entelektüel için, kamusal olana, kamusal alana müdahale etmenin yollarından biridir.⁵²

Bu durum bize entelektüel, kültürel ve siyasi alanların birbirine göbekten bağlı olduklarını hatırlatıyor. Tarihçinin işlevinin cevap vermekten çok soru sormak olduğuna inanmaktayım. O yüzden bir soruyla bitirmek istiyorum. Söz konusu entelektüel edim ve eylemi, yani enerjisini çeviri yapmaya hasretmeyi, bu aba altından siyaset yapma biçimini doğuran, istemeden de olsa teşvik eden siyasi iktidardaki otoriterleşme midir? Çeviri ihtiyacının farklı katmanlarından birinin böyle bir muhalefet açığını giderme ihtiyacını da içeriyor olabileceğini, çeviri faaliyetlerinin dolaylı siyaset yapmanın alternatif yollarından birine dönüşebilmesi ihtimalini burada üzerinde daha fazla düşünülmesi gereken bir mesele olarak not edeyim.

Yoksa, gittikçe hızlanan ve radikalleşen bir toplumsal değişim süreci, siyasi iktidarı otoriterleşmeye mi itmektedir? Başka bir deyişle, toplumun kültürel evrimi, dinamizmi ve kaynaşması karşısında korkan siyasi alanın muktedirleri, hiçbir şekilde önüne geçemeyecekleri bu süreçleri bir şekilde denetimleri altına almaya mı çalışmaktadırlar? Bu sorulara verilecek cevaplar belki günümüz Türkiye'si'ni daha sağlıklı değerlendirmemize ve geleceğe daha umutlu bakabilmemize de imkan verecektir.

⁵¹ François Georgeon, *Abdulhamid II, le sultan calife* (Paris: Fayard, 2003) ve Selim Deringil, *The Well-Protected Domains, Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909* (London/New York: I. B. Tauris, 1998).

⁵² Çeviri meselesini bu açıdan ele alan bir çalışma için bkz. Nathalie Clayer, "Şemseddin Sami et la traduction comme pratique dans l'Empire ottoman", *Déchiffrer le passé d'un empire: Hommage à Nicolas Vatin et aux humanités ottomanes*, yay. haz. Elisabetta Borromeo, Frédéric Hitzel, vd. (Louvain: Peeters, 2022), 167-187.

KAYNAKÇA

Kitap, Makale ve Tezler

- Balta, Evangelia. "Novels published in Karamanlidika", *Karamanli Legacies*. Yay. Haz. Evangelia Balta. 49-70. İstanbul: ISIS Press, 2018.
- Barthes, Roland. "Écrivains et écrivants", *Essais critiques*. Yay. Haz. Roland Barthes. 152-159. Paris: Seuil, 1964.
- _____. "Yazarlar ve Yazmanlar", *Eleştirel Denemeler*. 153-160. Çev. Esra Özdoğan. İstanbul: YKY, 2018 (2. baskı).
- Baykal, Erol A. F.. *The Ottoman Press (1908-1923)*. Leyde-Boston: Brill, 2019.
- Baysal, Jale. *Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyet'e Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar 1729-1875*. İstanbul: Hiperlink, 2010 (Genişletilmiş ve gözden geçirilmiş 2. baskı).
- Borovaia, Olga. "The Role of Translation in Shaping the Ladino Novel at the Time of Westernization in the Ottoman Empire (A Case Study: Hasan-Pasha and Pavlo y Virzhinia)". *Jewish History* 16, 3, 2002, 263-282.
- Boyar, Ebru. "The Press and the Palace: the Two-Way Relationship Between Abdülhamid II and the Press, 1876-1908". *British School of Oriental and African Studies* 69, 3, 2006, 417-432.
- Cankara, Murat. "Ermeni Harfleriyle İlk Türkçe Romanlar üzerine", *Tanzimat ve Edebiyat: Osmanlı İstanbul'unda Modern Edebi Kültür*. Yay. Haz. Mehmet Fatih Uslu ve Fatih Altuğ. 116-137. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- _____. "Comparative Glimpse of the Early Steps of Novelistic Imagination in Turkish. Armeno-Turkish Novels of the 1850s and 1860s", *Routledge Handbook on Turkish Literature*. Yay. Haz. Didem Havlioğlu ve Zeynep Uysal. 198-208. London: Routledge, 2023.
- Cebe, Günül Özlem Ayaydın. "19. yüzyılda Osmanlı Toplum ve Basılı Türkçe Edebiyat: Etkileşimler, Değişimler, Çeşitlilik". Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi, 2009.
- _____. "Translate or not to Translate? 19th Century Ottoman Communities and Fiction". *Die Welt des Islams* 56, 2016, 187-222.
- Charrière, Etienne. "Borrowed Texts: Translation and the Rise of Greek-Ottoman Novel in the Nineteenth Century". *Syn-thèses* 6, 2013, 1-15.
- _____. "'We Must Ourselves Write About Ourselves': The Trans-Communal Rise of the Novel in the Late Ottoman Empire". Doktora Tezi, University of Michigan, 2016.
- Clayer, Nathalie. "Şemseddin Sami et la traduction comme pratique dans l'Empire ottoman", *Déchiffre le passé d'un empire: Hommage à Nicolas Vatin et aux humanités ottomanes*. Yay. Haz. Elisabetta Borromeo, Frédéric Hitzel, Benjamin Lellouch. 167-187. Louvain: Peeters, 2022.
- Cumbur, Müjgân. *Türkiye Basmaları Toplu Kataloğu. Arap Harfli Türkçe Eserler*. 6 cilt, Ankara: Milli Kütüphane, 1990-1998.
- Çağan, Güven. "The Censorship and the Ban of the Merchant of Venice in Istanbul of the Late Ottomane Empire". *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 63, 1, 2023, 177-205.
- Çiçek, Nazan. *Young Ottomans: Turkish Critics of the Eastern Question in the Late Nineteenth Century*. Londra: I. B. Tauris, 2010.
- Demircioğlu, Cemal. "From Discourse to Practice: Rethinking "Translation" (Terceme) and Related Practices of Text Production in the Late Ottoman Literary Tradition". Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2005.
- Deringil, Selim. *The Well-Protected Domains, Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909*. London / New York: I. B. Tauris, 1998.
- Emiroğlu, Kudret ve İšoğlu, İlker M.. *Eski Harfli Basma Türkçe Eserler Bibliyografyası (Arap, Ermeni ve Yunan Alfabeleriyle)*. CD. Ankara: 2001.
- Enginün, İnci. *Tanzimat Devrinde Shakespeare Tercümeleleri ve Tesiri*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1979.
- Georgeon, François. *Abdulhamid II, le sultan calife*. Paris: Fayard, 2003.
- Huart, Clément]. "Bibliographie ottomane. Notice des livres turcs, arabes et persans, imprimés à Constantinople durant la période 1299-1301 de l'Hégire (1882-1884)". *Journal asiatique* Şubat-Nisan 1885, 229-268.
- _____. "Bibliographie ottomane. Notice des livres turcs, arabes et persans, imprimés à Constantinople durant la période 1306-1307 de l'Hégire (1889-1891)". *Journal asiatique* Mayıs-Haziran 1891, 357-410.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları*. İstanbul: IRCICA, 2006.
- Kappler, Matthias. "Monte-Christo in Modern Greek and the Ottoman Context: The Beginning of a Journey". *Journal of Arabic and Islamic Studies* 22, 2, 2022, 1-25.
- Karagöz-Kızılca, Gül. "'Voicing the Interests of the Public?'. Contestation, Negotiation, and the Emergence of Ottoman Language Newspapers During the Financial Crises of the Ottoman Empire, 1862-1875". Doktora tezi, Binghamton University, 2011.
- Kerman, Zeynep. *1862-1910 Yılları Arasında Victor Hugo'dan Türkçe'ye Yapılan Tercümeleler Üzerinde Bir Araştırma*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1978.

- Koç, Haşim. "Cultural Repertoire as a Network of Translated Texts: The New Literature after the Tanzimat (1830-1870)". Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2004.
- _____. "Osmanlı'da Tercüme Kavramı ve Tanzimat Dönemindeki Edebi Tercümelere Dair Çalışmalar". *TALİD* 4, 7, 2006, 351-381.
- Malečková, Jitka. "Ludwig Büchner versus Nat Pinkerton: Turkish Translations from Western Languages, 1880-1914". *Mediterranean Historical Review* 9, 1, 1994, 73-99.
- Manoukian, Jennifer. "Literary Translation and the Expansion of the Ottoman Armenian Reading Public, 1853-1884". *Book History* 25, 1, 2022, 128-171.
- _____. "Cultural Nationalism and the Spread of a "National Language" among Arabophone, Turcophone and Kurdophone Armenians in the Ottoman Empire, c. 1840 to c. 1860". *Middle Eastern Studies* 59, 3, 2023, 359-376.
- Matossian, Bedros Der. "The Development of Armeno-Turkish (*Hayatar T'rk'erēn*) in the 19th Century Ottoman Empire: Marking and Crossing Ethnoreligious Boundaries". *Intellectual History of the Islamicate World* 2019, 1-34.
- Meral, Arzu. "Western Ideas Percolating into Ottoman Minds: A Survey of Translation Activity and the Famous Case of *Télémaque*". Doktora tezi, Leiden University, 2010.
- Mete-Yuva, Gül. *La littérature turque et ses sources françaises*. Paris: L'Harmattan, 2006.
- Mignon, Laurent. "A Pilgrim's Progress: Armenian and Kurdish Literatures in Turkish and the Rewriting of Literary History". *Patterns of Prejudice* 48, 2, 2014, 182-200.
- _____. "Notes sur l'histoire de la littérature turque des Tanzimat (1839) à la 'révolution des lettres' (1928)". *Slovo* 50, 2019, 169-190.
- Okay, Orhan. *Beşir Fuad. İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti*. İstanbul: Dergâh, 2008 (Genişletilmiş ve gözden geçirilmiş 2. baskı).
- Özege, Seyfettin. *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, 5 cilt. İstanbul: 1971-1979.
- Paker, Saliha. "Translation as *Terceme* and *Nazire* Culture-bound Concepts and their Implications for a Conceptual Framework on Ottoman Translation History", *Crosscultural Transgressions: Research Models in Translation Studies II: Historical and Ideological Issues*. Yay. Haz. Theo Hermans, 120-143. Manchester: St. Jerome Publication, 2002.
- Prushkovska, Iryna. "La traduction des œuvres littéraires en langue turque: tensions et adaptations culturelles". *Питання літературознавства / Problems of Literary Criticism* 103 "Accueillir l'Autre dans sa langue. La traduction comme dispositif de médiation", 2022, 85-109.
- Sabev, Orlin. *Waiting for Müteferrika. Glimpses of Ottoman Print Culture*. Boston: Academic Studies Press, 2018.
- Stepanyan, Hasmik A.. *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1727-1968)*. İstanbul: Turkuaz Yayıncılık, 2005.
- Strauss, Johann. "Romanlar, ah! O romanlar! Les débuts de la lecture moderne dans l'Empire ottoman (1850-1900)". *Turcica* 26, 1994, 125-163.
- _____. "Diglossie dans le domaine ottoman. Évolution et péripéties d'une situation linguistique". *Revue du monde musulman et de la Méditerranée* 75-76, 1995, 221-255.
- _____. *The Egyptian Connection in Nineteenth Century Ottoman Literary and Intellectual History*. Beirut: Orient-Institut, 2000.
- _____. "Turkish Translations from Mehmed Ali's Egypt. A Pioneering Effort and its Results", *Translation: (Re)shaping of Literature and Culture*. Yay. Haz. Saliha Paker. 108-147. İstanbul: Boğaziçi University Press, 2002.
- _____. "Who Read What in the Ottoman Empire (19th-20th centuries)?" *Arabic Middle Eastern Literatures* 6, 1, 2003, 39-76.
- _____. "What was (Really) Translated in the Ottoman Empire? Sleuthing Nineteenth-Century Ottoman Translated Literature", *Migrating Texts. Circulating Translations around the Ottoman Mediterranean*. Yay. Haz. Marilyn Booth. 57-94. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2019.
- _____. "Tercüme – Çeviri. La transformation d'un art ancien à l'époque républicaine", *Déchiffrer le passé d'un empire: Hommage à Nicolas Vatin et aux humanités ottomanes*. Yay. Haz. Elisabetta Borromeo, Frédéric Hitzel, Benjamin Lellouch. 139-166. Louvain: Peeters, 2022.
- Şimşek, Şehnaz Şişmanoğlu. "Karamanlıca Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş'te Zaman, Mekân ve Kapanış: Polîpathis'i Yeniden Yazmak". *Bilgi* 84, 2018, 69-93.
- _____. "Le Comte de Monte-Cristo in Karamanlidika: In the Footsteps of Teodor Kasap". *Die Welt des Islams*, 2022, 1-26.
- Şiviloğlu, Murat R.. *The Emergence of Public Opinion. State and Society in the Late Ottoman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
- Tapia, Aylin de. "De La Porteuse de pain (1884) à l'*Ekmeğe Hatun* (1885): un roman populaire français chez les Karamanlis", *Cultural Encounters in the Turkish-speaking Communities of the Late Ottoman Empire*. Yay. Haz. Evangelia Balta. 223-256. İstanbul: ISIS Press, 2014.
- Thérenty, Marie-Ève. *La littérature au quotidien. Poétiques journalistiques au XIXe siècle*. Paris: Seuil, 2007.
- Topçuoğlu, Arif Can. "Reading Ahmet Mithat's *Hasan Mellâh Yahut Sır İçinde Esrar* as an Adaptation of Le Comte De Monte-Cristo". *Journal of Arabic and Islamic Studies* 22, 2, 2024, baskıda.

- Türesay, Özgür. "Censure et production culturelle. Le champ éditorial ottoman à l'époque hamidienne (1876-1908)". *Études Balkaniques. Cahiers Pierre Belon* 16, 2009, 241-254.
- _____. "Le temps des almanachs ottomans: usage des calendriers et temps de l'histoire (1873-1914)", *Les Ottomans et le temps*. Yay. Haz. François Georgeon ve Frédéric Hitzel. 129-157. Leyde: E. J. Brill, 2012.
- Ueno, Masayuki. "One Script, Two Languages: Garabed Panosian and his Armeno-Turkish Newspapers in the Nineteenth-Century Ottoman Empire". *Middle Eastern Studies* 52, 4, 2016, 605-622.
- Üyepazarcı, Erol. *Korkmayınız Mr. Sherlock Holmes. Türkiye'de Polisiye Romanın 125 Yıllık Öyküsü 1881-2006*. Cilt I. İstanbul: Oğlak Yayınları, 2008.
- Yalçın, Ahu Selin Erkul. "Turkey's Reading (R)evolution. A Study on Books, Readers and Translations, 1840-1940". Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2011.
- Yosmaoğlu, İpek K.. "Chasing the Printed Word: Press Censorship in the Ottoman Empire, 1876-1913". *The Turkish Studies Association Journal* 27, 1-2, 2003, 15-49.

Elektronik kaynaklar

- <http://oncu.com/ozegearama/>
- <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/mutercem-muallim-naci>
- <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/buyuk-cocuklar-mehmet-ali-ulvi-tees-1286>
- <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/garptan-sarka-seyyale-i-edebiyati-fransiz-edebiyatinin-numune-ve-tarihi-medhal-ezmine-i-mutavassi>